

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA ANTROPONIMLARNING STRUKTURAVIY-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Kalmuratova Albina Maksetbaevna

Nukus ilg'or kasbiy mahorat texnikumi Ingliz tili fani o'qituvchisi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.19554119>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 09-aprel 2026 yil
Ma'qullandi: 11-aprel 2026 yil
Nashr qilindi: 13-aprel 2026 yil

KEYWORDS

antroponim, onomastika, o'zbek tili, qoraqalpoq tili, ism, semantika, qiyosiy tahlil.

ABSTRACT

Mazkur maqolada o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlar qiyosiy jihatdan o'rganilib, ularning strukturaviy, semantik hamda funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixiy va adabiy manbalar asosida olib borilgan bo'lib, unda antroponimlarning shakllanishi, rivojlanishi va qo'llanish xususiyatlari aniqlanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, har ikki til antroponimlari umumturkiy ildizga ega bo'lsa-da, ularning variativlik darajasi va funksional qo'llanishida muayyan farqlar mavjud. Xususan, qoraqalpoq tilida antroponimlar dinamik va variativ xarakterga ega bo'lsa, o'zbek tilida ular nisbatan barqaror va tizimlashgan holda qo'llanadi.

Avvalo, zamonaviy tilshunoslikda onomastika, xususan antroponimiya alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, u inson nomlari tizimini o'rganishga qaratilgan. Shu jihatdan, antroponimlar nafaqat til birliklari, balki xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasini mujassam etuvchi muhim lingvistik hodisa hisoblanadi. Shuning uchun ham, antroponimlarni o'rganish orqali tilning rivojlanish bosqichlari, xalqning dunyoqarashi va madaniy qadriyatlari haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin.

Bundan tashqari, o'zbek tilshunosligida antroponimlar qadimiy davrlardan boshlab shakllangan bo'lib, ular tarixiy yodgorliklar, ayniqsa XV asr adabiy manbalarida keng aks etgan. Jumladan, N.A. Husanov o'z tadqiqotida antroponimlarni inson nomlari, taxalluslar, laqablar, nisba va unvonlarni o'z ichiga olgan murakkab tizim sifatida talqin qiladi hamda ularning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi. Shu bilan birga, olim antroponimlar xalqning ma'naviy hayoti va tarixiy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim birliklar ekanligini alohida ta'kidlaydi [2].

Shu o'rinda, E. Begmatov ham o'z tadqiqotlarida o'zbek antroponimlarini tizimli ravishda o'rganib, ularning morfologik va semantik xususiyatlarini ilmiy asosda izohlaydi. Uning fikricha, antroponimlar tilning leksik tizimining muhim qismi bo'lib, ular orqali jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va madaniy qadriyatlari namoyon bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki,

antroponimlar oddiy nomlash vositasi emas, balki murakkab semantik va funksional birlikdir [1].

Bundan tashqari, rus tilshunosligida ham antroponimlar muhim ilmiy e'tibor markazida bo'lgan. Xususan, D.I. Alekseev antroponimlarni oddiy qisqartirish emas, balki yangi leksik birlik hosil qiluvchi so'z yasash jarayoni sifatida talqin qiladi [6, 13-37]. Shuningdek, A.A. Reformatskiy antroponimlarni yuqori darajadagi axborot siqilishiga ega bo'lgan lingvistik belgi sifatida baholab, ularning kommunikativ samaradorligini ta'kidlaydi. Demak, bu yondashuvlar antroponimlarni semantik jihatdan boy va funksional birlik sifatida ko'rsatadi [7].

Shu bilan birga, qoraqalpoq tilida ham antroponimlar tizimi chuqur tarixiy ildizlarga ega. O.T. Sayimbetov va hammualliflar tomonidan tuzilgan lug'atda qoraqalpoq adabiyoti klassik asarlaridagi antroponimlar tizimli ravishda jamlangan bo'lib, ular ism, familiya, otasining ismi, laqab va unvonlarni qamrab oladi. Bu esa qoraqalpoq tilida antroponimlarning keng funksional va semantik imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi [3].

Bundan tashqari, umumturkiy tilshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, o'zbek va qoraqalpoq antroponimlari bir xil ildizga ega bo'lib, ularning shakllanishi umumiy tarixiy jarayonlar bilan bog'liq. Shu sababli, har ikki til antroponimlarini qiyosiy o'rganish ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, bu tahlil til tizimidagi strukturaviy va semantik o'ziga xosliklarni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijada, yuqoridagi fikrlarni hisobga olgan holda, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlarni qiyosiy jihatdan tahlil qilish, ularning leksik-semantik, strukturaviy hamda funksional xususiyatlarini aniqlashdan iboratdir. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari har ikki tilning onomastik tizimini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlarni qiyosiy o'rganish uchun bir nechta lingvistik metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Avvalo, tadqiqotning asosiy metodlaridan biri sifatida qiyosiy-tarixiy yondashuv tanlandi, chunki har ikki til umumturkiy ildizga ega bo'lib, ularning antroponimik tizimi uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan. Shu sababli, antroponimlarning kelib chiqishi, rivojlanishi va semantik o'zgarishlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilindi.

Bundan tashqari, tavsifiy metod orqali o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlarning hozirgi holati, ya'ni ularning strukturaviy tuzilishi, semantik mazmuni hamda qo'llanish xususiyatlari batafsil izohlandi. Jumladan, o'zbek tilidagi antroponimlar tarixiy va adabiy manbalarda uchraydigan ism, taxallus, laqab, nisba va unvonlar asosida o'rganildi. Shu bilan birga, qoraqalpoq tilidagi antroponimlar klassik adabiyot materiallari asosida tuzilgan lug'at orqali tahlil qilindi, unda inson nomlariga oid barcha asosiy birliklar tizimli ravishda jamlangan.

Shuningdek, leksik-semantik tahlil metodi yordamida antroponimlarning ma'no qatlamlari aniqlanib, ular diniy, ijtimoiy, etnik hamda estetik guruhlariga ajratildi. Bu jarayonda har bir ismning ichki semantik mazmuni, uning motivatsiyasi va ma'no yuklamasi alohida e'tiborga olindi.

Bundan tashqari, strukturaviy tahlil metodi orqali antroponimlarning tuzilishiga e'tibor qaratildi. Xususan, oddiy va qo'shma antroponimlar ajratilib, ularning tarkibiy qismlari tahlil qilindi. Ayniqsa, ism + unvon, ism + nisba kabi model birliklar alohida ko'rib chiqildi. Shu bilan

birga, turkiy tillarga xos bo'lgan qo'shimchalar orqali shakllanish xususiyatlari ham hisobga olindi.

Yana bir muhim metod sifatida funksional-uslubiy tahlil qo'llanildi. Mazkur metod yordamida antroponimlarning badiiy matndagi roli, ularning ifodaviylik darajasi va estetik vazifalari o'rganildi. Natijada, antroponimlar faqat nomlash vositasi emas, balki matnning badiiy va kommunikativ ta'sirini kuchaytiruvchi muhim birlik ekanligi aniqlanadi.

Bundan tashqari, empirik tahlil asosida aniq misollar yig'ildi va ular qiyosiy tarzda o'rganildi. Har ikki til materiallari o'zaro taqqoslanib, umumiy va farqli jihatlar aniqlab berildi. Shu tariqa, tahlil jarayonida tizimlilik, izchillik va ilmiylik prinsiplari asos qilib olindi.

Natijada, yuqorida keltirilgan metodlarning o'zaro uyg'unligi tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlab, o'zbek va qoraqalpoq antroponimlarini har tomonlama va chuqur qiyosiy tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar. O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlarni qiyosiy tahlil qilish natijasida ushbu lingvistik birliklarning strukturaviy, semantik hamda funksional jihatlari bo'yicha muhim ilmiy xulosalarga kelindi, chunki tahlil jarayonida tarixiy va adabiy manbalardan olingan boy materiallar asos qilib olindi. Avvalo, har ikki tilda antroponimlar oddiy va qo'shma shakllarda uchrashi aniqlandi, ya'ni ular bir komponentli yoki bir necha komponentli tuzilishga ega bo'lishi mumkin. Masalan, qoraqalpoq tilida Aydar, Aydos, Aymurat, Aytimbay kabi oddiy ismlar keng qo'llanilib, ular ko'pincha qadimiy turkiy ildizga ega ekanligi bilan ajralib turadi, shu bilan birga o'zbek tilida Temur, Ulug'bek, O'tkir kabi ismlar tarixiy va madaniy kontekst bilan chambarchas bog'liq holda ishlatiladi. Demak, oddiy antroponimlar har ikki til tizimida barqaror birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, qo'shma antroponimlar ham muhim o'rin egallashi kuzatildi, chunki ular ikki yoki undan ortiq komponentlar asosida shakllanadi va ko'pincha murakkab semantik mazmunga ega bo'ladi. Xususan, qoraqalpoq tilida Abdulla, Allamurat, Allayar, Abulgazi kabi ismlar diniy komponentlar asosida shakllangan, shu bilan birga o'zbek tilida Abdulla, Xudoyberdi, Tangriberdi kabi antroponimlar ham keng qo'llanadi. Shunday qilib, qo'shma antroponimlarning shakllanishida diniy va madaniy omillar muhim rol o'ynashi aniqlanadi.

Shu bilan birga, tahlil natijalari qoraqalpoq tilida antroponimlarning yuqori darajada variativ ekanligini ko'rsatdi, ya'ni bir xil ism turli shaxslar uchun qo'llanishi mumkin. Masalan, Amanbay ismi bir nechta variantlarda – Amanbay I, Amanbay II, Amanbay III, Amanbay IV shaklida uchraydi, bu esa ushbu ismning turli davr va kontekstlarda faol ishlatilganligini bildiradi. Aksincha, o'zbek tilida antroponimlar nisbatan barqaror bo'lib, bir ismning ko'p variantda qo'llanishi kamroq kuzatiladi, natijada tizim ancha standartlashgan holda namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, antroponimlarning semantik jihatdan tahlili ularning bir necha asosiy guruhlariga ajralishini ko'rsatdi, ya'ni diniy, ijtimoiy, qahramonlik va estetik ma'nolarni ifodalovchi birliklar mavjud. Xususan, Abdulla, Allamurat, Allayar kabi ismlar diniy semantikaga ega bo'lsa, Алпамыс kabi antroponim epik qahramonlik timsolini ifodalaydi. Shu bilan birga, Bek, Xon, Ataliq kabi birliklar ijtimoiy maqomni bildiradi, o'zbek tilida esa Mirzo, Bek, Xon kabi komponentlar shaxsning jamiyatdagi o'rnini ko'rsatadi. Demak, antroponimlar faqat nomlash vositasi emas, balki muayyan semantik va ijtimoiy yuklamaga ega birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, funksional jihatdan ham muhim natijalar aniqlandi, chunki antroponimlar bir nechta vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular identifikatsiya funksiyasini bajarib, shaxsni boshqalardan ajratadi, masalan Aydos yoki Aydar kabi ismlar konkret shaxsni ifodalaydi. Ikkinchidan, ular badiiy-estetik funksiyani bajarib, matnda obrazlilikni kuchaytiradi, masalan Алпамыс nomi qahramonlik va jasorat timsoli sifatida ishlatiladi. Uchinchidan, ular tarixiy-faktografik funksiyani bajarib, muayyan tarixiy shaxslarni ifodalaydi, masalan Аллақул хан kabi nomlar tarixiy voqealar bilan bog'liq holda qo'llanadi.

Natijada, o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlar umumiy turkiy asosga ega bo'lsa-da, ularning qo'llanish xususiyatlari va tizimlashuvi turlicha rivojlangan. Xususan, qoraqalpoq tilida antroponimlar ko'proq variativ va dinamik xarakterga ega bo'lib, turli kontekstlarda faol ishlatiladi, shu bilan birga o'zbek tilida ular nisbatan barqaror va normativ tizimga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Demak, ushbu farqlar har ikki tilning tarixiy rivojlanishi va ijtimoiy-madaniy muhitiga bevosita bog'liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Muhokama. Olingan natijalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlar umumiy turkiy ildizga ega bo'lishiga qaramay, ularning shakllanishi va qo'llanishi turli tarixiy hamda ijtimoiy omillar ta'sirida o'ziga xos yo'nalishda rivojlangan. Avvalo, har ikki til antroponimik tizimida strukturaviy o'xshashliklar mavjud bo'lib, ular oddiy va qo'shma shakllarda ifodalanadi, biroq ularning qo'llanish chastotasi va funksional yuklamasi bir xil emas. Xususan, qoraqalpoq tilida qo'shma va ko'p komponentli antroponimlar kengroq tarqalgan bo'lib, ular ko'pincha diniy yoki ijtimoiy komponentlar asosida shakllanadi, shu bilan birga o'zbek tilida bunday birliklar nisbatan normativ va barqaror shaklda qo'llanadi.

Shu bilan birga, muhokama jarayonida antroponimlarning variativlik darajasi muhim farqlovchi omil sifatida namoyon bo'ldi, chunki qoraqalpoq tilida bir xil ismning turli shaxslar va davrlarda qayta-qayta qo'llanishi keng kuzatiladi. Masalan, Amanbay kabi ismlarning bir necha variantlarda ishlatilishi ushbu til tizimining dinamik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Aksincha, o'zbek tilida antroponimlar ko'proq standartlashgan bo'lib, ular ma'lum shaklda mustahkamlanadi va kamroq variativlikka ega bo'ladi. Demak, bu holat qoraqalpoq tilida og'zaki an'analarning kuchliroq saqlanib qolganligi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari, semantik tahlil natijalari ham muhim xulosalarni beradi, ya'ni har ikki tilda antroponimlar diniy, ijtimoiy, tarixiy va estetik ma'nolarni ifodalovchi birliklar sifatida shakllangan. Ayniqsa, diniy komponentli ismlar keng tarqalgan bo'lib, bu holat har ikki xalqning diniy e'tiqodi va madaniy qadriyatlarini bilan bevosita bog'liqdir. Shu bilan birga, epik va qahramonlik mazmunidagi antroponimlar, masalan Алпамыс kabi nomlar milliy ong va folklor bilan uzviy bog'langan holda ishlatiladi. Demak, antroponimlar nafaqat lingvistik birlik, balki madaniy kod sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Shuningdek, funksional jihatdan qaralganda, antroponimlar har ikki tilda bir nechta vazifalarni bajaradi, ya'ni ular identifikatsiya, badiiy-estetik va tarixiy-faktografik funksiyalarni o'zida mujassam etadi. Biroq ularning badiiy matndagi roli qoraqalpoq adabiyotida yanada jonliroq va ko'proq ekspressiv xarakterga ega bo'lib, bu esa og'zaki ijod va epik an'analarning kuchli ta'siri bilan izohlanadi. O'zbek adabiyotida esa antroponimlar ko'proq uslubiy aniqlik va normativlikni ta'minlovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, muhokama natijasida antroponimlarning ijtimoiy funksiyasi ham alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi, chunki Bek, Xon, Ataliq kabi komponentlar yoki Mirzo,

Bek kabi birliklar shaxsning jamiyatdagi maqomini ifodalaydi. Shu jihatdan, antroponimlar ijtimoiy tabaqalanish va tarixiy tizimlarni aks ettiruvchi lingvistik vosita sifatida qaraladi.

Natijada, muhokama shuni ko'rsatadiki, o'zbek va qoraqalpoq antroponimik tizimlari umumiy asosga ega bo'lsa-da, ularning rivojlanishida tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar hal qiluvchi rol o'ynagan. Xususan, qoraqalpoq tilida antroponimlar dinamik, variativ va kontekstga bog'liq holda rivojlangan bo'lsa, o'zbek tilida ular nisbatan barqaror, tizimlashgan va normativ xarakter kasb etgan. Demak, ushbu farqlar har ikki xalqning til tizimi va madaniy rivojlanish xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlar tizimi umumturkiy ildizga ega bo'lib, ular tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan murakkab lingvistik birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Avvalo, olib borilgan qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatdiki, har ikki tilda antroponimlar strukturaviy jihatdan o'xshash bo'lib, oddiy va qo'shma shakllarda uchraydi, shu bilan birga ularning semantik asosida diniy, ijtimoiy va madaniy mazmun ustunlik qiladi.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari antroponimlarning qo'llanish xususiyatlarida muhim farqlar mavjudligini ham ko'rsatdi, chunki qoraqalpoq tilida ular ko'proq variativ va dinamik xarakterga ega bo'lib, bir xil ism turli kontekstlarda keng qo'llanadi, o'zbek tilida esa antroponimlar nisbatan barqaror va normativ tizim asosida shakllanadi. Shu jihatdan, har ikki til antroponimik tizimi o'ziga xos rivojlanish yo'liga ega ekanligi aniqlanadi.

Shu bilan birga, antroponimlarning semantik va funksional tahlili ularning faqat nomlash vositasi emasligini, balki muayyan madaniy, tarixiy va ijtimoiy ma'lumotlarni o'zida mujassam etuvchi muhim lingvistik birlik ekanligini isbotladi. Ayniqsa, diniy komponentli ismlar, qahramonlikni ifodalovchi antroponimlar hamda ijtimoiy maqomni bildiruvchi birliklar xalqning dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiradi.

Bundan tashqari, antroponimlarning badiiy matndagi roli ham muhim ekanligi aniqlandi, ya'ni ular obrazlilikni kuchaytirish, estetik ta'sirni oshirish va tarixiy voqelikni ifodalash kabi vazifalarni bajaradi. Shu sababli, antroponimlar til tizimining faqat nominativ qismi emas, balki kommunikativ va estetik funksiyaga ega bo'lgan muhim komponent hisoblanadi.

Natijada, ushbu tadqiqot o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi antroponimlarni qiyosiy o'rganish orqali ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga imkon berdi hamda har ikki tilning onomastik tizimini chuqurroq anglashga xizmat qildi. Shu bilan birga, kelgusida antroponimlarni zamonaviy til materiallari asosida o'rganish, ularning ijtimoiy va lingvokulturologik xususiyatlarini yanada kengroq tahlil qilish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida ahamiyat kasb etadi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov E.A. "O'zbek tili antroponimikasi", Toshkent. Fan. 2013. 264 b.
2. Husanov N.A. O'zbek antroponimlari tarixi. – Toshkent: Toshkent moliya instituti, 2014. – 290 b.
3. Sayimbetov O.T., Dospanov O., Sayimbetova N.O. Qoraqalpoq adabiyoti klassik shoirlari asarlari tilidagi antroponimlar lug'ati. – Nukus: Bilim, 2013. – 52 b.
4. Superanskaya, A. V. (1973). Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo [General theory of the proper name]. Moskva: Nauka.
5. Uluqov, N. (2023). THE RESEARCH OF HISTORICAL ONOMASTICS OF TURKIC LANGUAGES: ACHIEVEMENTS, CHALLENGES AND TASKS.

6. Алексеев Д.И. Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка / под ред. Е.А. Земской, Д.Н. Шмелева. М.: Наука, 1966. С. 13-37.
7. Реформатский, А. А. Введение в языковедение : учебник для вузов / А. А. Реформатский ; под редакцией В. А. Виноградов. — Москва : Аспект Пресс, 2017. — 536 с.

